

Kön och makt i folkbildningen

Reflexioner kring kvinnornas positioner inom 1900-talets fria bildningsarbete

Kerstin Rydbeck

The main issue of this article is to discuss how the gender roles were reflected in the organisation of popular education in Sweden, and what this meant to women's positions. During the twentieth century women were forced to accept male norms saying that popular education should be based on the principle of sex neutral institutions. Still women had small possibilities of influencing the activities in ways not in accordance with male preferences within these mixed but male controlled institutions. Women's real freedom of action has therefore been limited, although they have constituted the majority of participants both in folk high schools and educational associations for the last 50 years. Alternative education ventures, which were not organized within the publicly supported institutions, were by definition not recognized as popular education. This has made them invisible and given them less favourable economic conditions but at the same time left them free from external influence. This was the case for a large part of the educational work within women's movement.

Folkbildning är för många ett positivt laddat begrepp. Men det är samtidigt svårdefinierat. Vilka avses för det första med "folk"? Fortfarande i början av 1900-talet var ordet synonymt med underklassen, och det var också anledningen till varför bibliotekspionjären Valfrid Palmgren ställde sig negativ till att kalla de nya offentliga biblioteken just folkbibliotek. Biblioteken skulle rikta sig till *alla*, var hennes tanke, och hon föredrog därför termen allmänna bibliotek (Klasson 1997, s 10). Senare har dock skett en glidning i betydelsen av "folk". Framförallt 1930-talet kom att bli folkretorikens årtionde och begreppet vidgades efter hand till att omfatta alla medborgare oavsett klass – och det är så vi uppfattar det idag i ord som exempelvis folkbildning och folkbibliotek.

Bildning – vad menas med det? Svaret är ju även här i högsta grad ideologiskt betingat, och det som för en grupp eller en individ framstår som bildande i positiv mening, kan för andra framstå som fostran eller disciplinering

i negativ bemärkelse. En grundläggande skillnad som brukar lyftas fram mellan den folkbildning som växte fram under första halvan av 1900-talet och 1800-talets bildningsinitiativ är, att 1800-talets bildningsivrare tillhörde samhällets elit och riktade sina ambitioner nedåt, mot samhällets lägsta klasser. De som skulle bildas utgjorde således **objekt** för verksamheten och fick inte själva definiera vad som skulle räknas som bildning. Man brukar därför tala om ett patriarkalt bildningsideal. Den moderna folkbildning som utvecklades inom de stora folkrörelserna hade – och har – som mål att ställa den som bildar sig i centrum och låta individen själv definiera sitt bildningsbehov. Människor **blir** inte bildade, de bildar **sig** – bildning ska vara en aktiv handling. Folkbildningsverksamheten ska följaktligen vara fri och frivillig, och den ska utgå ifrån deltagarens förutsättningar, behov och önskemål. Deltagaren ska utgöra **subjektet**. Andra viktiga aspekter som brukar lyftas fram i definitionen är, att verksamheten skall stärka demokratin och fungera frigörande, att den betonar gruppen, kollektivet, framför individen samt att den ska vara ickekommersiell och ej direkt yrkesförberedande. 1900-talets folkbildning brukar sammantaget beskrivas som emancipatoriskt inriktad.¹

I denna diskussion om bildningsbegreppet har klassperspektivet alltid varit den självklara utgångspunkten, både bland företrädare för folkbildningen och inom forskningen. Det går aldrig att bortse ifrån, att den moderna folkbildningens institutioner, bildningsideal och metoder växte fram som ett alternativ av och för dem som av klasskäl inte fått tillgång till det offentliga, högre utbildningssystemet. Klassperspektivet **är** centralt. Men andra grundläggande perspektiv som exempelvis kön har, fram till de allra sista åren, i stort sett aldrig lyfts fram i diskussionen om folkbildningen och dess historia.

Frågan kvarstår dock: hur ska man se på folkbildningen idag och historiskt om man väljer att ta hänsyn även till kön som analytisk kategori? Hur har könsrelationerna och genussystemet präglat folkbildningen? Detta är viktigt inte minst mot bakgrund av folkbildningens förväntade emancipatoriska funktion och dess målsättning att stärka demokratin. Hur har folkbildningen levt upp till dessa målsättningar om man tar hänsyn till bägge könens rättigheter, behov och önskemål? Vad har skett vid de tidpunkter då kvinnor och män varit oense om hur folkbildningen bör definieras och bedrivas? Och hur har den organiserade folkbildningen ställt sig till verksamheter som explicit syftat till att utmana genussystemet och förändra könsmaktordningen? Mitt syfte här är att söka lyfta fram det vi hittills vet om könsrelationerna inom folkbildningsinstitutionerna och hur de påverkat kvinnornas engagemang i bildningsarbetet, samt slutligen peka på en viktig utgångspunkt för ett fortsatt, fördjupat studium av det fria bildningsarbetet utifrån ett könsproblematiserande perspektiv.

Statens folkbildningsbegrepp

Grundläggande är för det första, vilket redan antytts, hur vi väljer att avgränsa folkbildningsbegreppet. Kan det förhålla sig så, att själva definitionen bidragit till att utestänga exempelvis kvinnor eller osynliggöra deras insatser inom det fria bildningsarbetet? Och då handlar det inte bara om de betydelser vi, på ett mera teoretiskt och ideologiskt plan, väljer att lägga i orden "folk" och "bildning". Då handlar det också om vilka praktiska verksamheter som, rent konkret, har kommit att definieras som folkbildningsverksamhet. Bildningsinitiativ har i Sverige stötts av det offentliga ända sedan slutet av 1800-talet. Det är en viktig förklaring till att folkbildningsbegreppet blivit hårt knutet till det offentliga bidragssystemet. Med det menar jag att begreppet både i det allmänna medvetandet, bland politiker och även bland forskare, på ett ganska oreflekterat sätt kopplats specifikt till de institutioner som bedriver bildande verksamhet på ett sådant sätt, att den definierats som folkbildning i diskussionerna om statsbidrag. Konsekvensen har blivit ett cirkelresonemang: folkbildning är den verksamhet som av staten får bidrag därför att det är folkbildning.

Denna definition av folkbildningsbegreppet hänger ursprungligen samman med fyra institutioner: studieförbunden, folkhögskolorna, föreläsningsföreningarna och folkbiblioteken. Längre var det Skolöverstyrelsen (SÖ) som hade tillsynsansvar och uppgiften att fördela statsbidragen till dessa – i sig en viktig faktor för inlemmandet under folkbildningsbegreppet. Bidragen till föreläsningsföreningarna avskaffades i mitten av 1970-talet och idag finns nästan inga föreningar kvar, vilket gjort att de numera i praktiken avförts från diskussionen. En omfattande föreläsningsverksamhet bedrivs emellertid inom studieförbunden.

Så sent som 1997 fick Sverige för första gången en bibliotekslag, där det bland annat fastslogs att folkbibliotek *måste* finnas i varje kommun och att boklånen ska vara avgiftsfria. Redan 1965 avskaffades dock statsbidragen till folkbiblioteken och kommunerna finansierar sedan dess verksamheten på egen hand. Möjligen är det *en* förklaring till varför folkbiblioteken allt oftare på ett outtalat sätt exkluderas ur folkbildningsbegreppet. Folkbibliotek betraktas ur det offentligas perspektiv idag framförallt som kultur, och Statens kulturråd har numera tillsynsansvaret för folkbiblioteksväsendet.

Ansvaret för fördelning av statsbidrag till folkbildningen, för tillsyn och utvärdering ligger sedan 1991 på Folkbildningsrådet och inriktas endast på folkhögskolorna och studieförbunden. Ur *statens* perspektiv kan man därför säga att folkbildning idag är liktydigt med verksamheter endast inom dessa två specifika institutionstyper, vilka antas vara präglade av de grund-

läggande värderingar som inledningsvis redovisades (*Fakta om folkbildning* 2001). Organisationer och institutioner som inte får statsbidrag via Folkbildningsrådet *är* per definition inte folkbildning. Det kan också noteras att sådan verksamhet som inom studieförbunden bedrivs med andra medel än dem som utgår från rådet, av verksamma *inte* betecknas som folkbildning (Norefors 2002, s 22). Det vill säga studieförbunden sysslar idag även med andra saker än folkbildning.

Frivilligverksamheten bland barn och ungdomar har ofta på ett outtalat sätt räknats bort i diskussionen om folkbildningen, vilket också illustreras i översättningen av begreppet. Folkbildningsrådet kallar sig på engelska The Swedish National Council of Adult Education. Folkbildning på tyska har blivit Erwachsenenbildung.² 1920 års folkbildningsutredning talade uttryckligen om studiecirkelverksamheten som något enbart för vuxna. Idag gäller, att endast verksamhet som riktar sig till personer över 13 år får statsbidrag. För folkhögskoleelever har 18 år alltid varit minimialder.

Den forskning som brukar gå under beteckningen folkbildningsforskning har också anknutit till statens snäva definitioner av begreppet och ofta fokuserat på att ur någon aspekt studera verksamheten inom studieförbund och folkhögskolor. Folkbildningsforskningen har nästan uteslutande handlat om sådan verksamhet som riktat sig till vuxna och har inte sällan blivit liktydigt med vuxenpedagogik.³ Frågan är då, vad detta snäva institutionsperspektiv får för konsekvenser för den forskning som har ambitionen att problematisera kön och som vill söka belysa kvinnornas engagemang i bildningsarbetet. Jag återkommer till det lite längre fram, men först är det nödvändigt att säga något om det vi redan vet, ifråga om folkbildningsinstitutionerna och kön.

Män och kvinnor inom folkbildningsinstitutionerna

Det är viktigt att understryka att många kvinnor är engagerade i den organiserade folkbildningen. Sedan ungefär 50 år utgör kvinnor de facto majoriteten av deltagarna, både i studiecirkelverksamheten och i folkhögskolornas kurser. Även bland de yrkesmässigt verksamma inom studieförbund, folkhögskolor och inom länsbildningsförbund är kvinnodominansen stor. Kvinnor besöker oftare folkbiblioteken än män och lånar och läser mera. Andelen kvinnliga folkbibliotekarier är och har alltid varit mycket stor – även på chefsnivå (Rydbeck 2001, s 10 f). Detta skulle kunna tolkas som ett uttryck för att folkbildningen åtminstone under det senaste halvseket faktiskt inte bara tillvaratagit männens utan även kvinnornas behov; och att kvinnorna sökt sig hit därför att de upplevt att de här fått det handlingsut-

rymme som krävs för att forma en verksamhet på egna villkor. En viktig fråga är då, om folkbildningsinstitutionernas verksamhet kunnat fungera frigörande inte bara ur klassynpunkt utan även i förhållande till den rådande könsmaktordningen.

Berit Larsson menar i sin bok om den tidiga kvinnliga folkhögskolan (1997), att folkhögskolans sätt att förhålla sig till kategorin kön kan indelas i tre perioder. Den första sträckte sig ungefär fram till demokratins genombrott och präglades av att kön hade en explicit betydelse för hur verksamheten utformades. Samundervisning förekom inte under denna tid, och kvinnorna var hänvisade till kortare kurser, så kallade sommarkurser, som till sitt innehåll var helt fokuserade på uppgifterna i den privata sfären, som husmor i "eget eller andras hem", medan männens längre kurser, de så kallade vinterkurserna, inriktades på mannens roller i det offentliga livet, och skulle förmedla "medborgarkunskaper". Den sociala samvaron var en viktig del av livet på folkhögskolan och i centrum för den familjära gemenskap som utvecklades mellan lärare och elever stod skolföreståndaren (rektor) och hans hustru. Uppgiften att styra och kontrollera skolan och att undervisa de manliga eleverna i teoretiska, praktiska och politiska ämnen tillkom mannen. Hustrun förväntades förestå skolans hushåll och sköta omsorgen av eleverna, men undervisade också ofta i handarbete eller husliga ämnen på de kvinnliga kurserna. Könsarbetsdelningen dem emellan privat kom således att bli mönsterbildande för hela institutionen, där mannen både utgjorde normen och hade makten att definiera det kvinnliga i relation till medborgarskaps- och bildningsbegreppet, och gjorde det i enlighet med en komplementär könsrollsuppfattning. Hustrurna har gått till historien som de så kallade "folkhögskolemödrarna", med Cecilia Bååth-Holmberg som det mest kända namnet.

Strax efter sekelskiftet 1900 bildades många nya folkhögskolor, majoriteten med förankring i de stora folkrörelserna. Medlemskapet i dessa rörelser var könsneutralt och det avspeglades även i sättet att organisera studieverksamheten. Kvinnorna fick sålunda tillträde till männens längre vinterkurser och samundervisning blev efterhand allt vanligare också på de gamla skolorna. Det ledde till en folkhögskola där kategorin kön inte längre tillmättes någon explicit betydelse i organiseringen av undervisningen eller i undervisningens innehåll. Man kan beskriva det som att könsfrågan försvann från dagordningen, att den osynliggjordes. Berit Larsson kallar perioden könsblind eller könsneutral.

Denna andra, könsblinda eller könsneutrala period – som för övrigt är väldigt lång och i stor utsträckning sammanfaller med byggandet av välfärdsstaten, och där samskola, jämlikhet och folkhemstanke varit viktiga begrepp – gick mot sitt slut först i och med 1970-talets kvinnorörelse. Rörelsen

fick till följd att kvinnokurser växte fram på många av skolorna, men nu utifrån feministiska ståndpunkter med ambitionen att ifrågasätta rådande könsmaktordning och patriarkala strukturer. År 1985 bildades också en helt ny folkhögskola med rötterna i kvinnorörelsen: Kvinnofolkhögskolan i Göteborg. Den tredje perioden kännetecknas sålunda av att kategorin kön åter börjat problematiseras inom folkhögskolan (Larsson 1997, särskilt s 17 ff. Se även Marcusdotter 1990, s 21-30).

Även om denna indelning i princip är riktig, så är det viktigt att understryka att speciella kurser för kvinnor, så kallade husmoderskurser, levde kvar under den könsblinda perioden och även startades på många nya föreningsdrivna skolor *parallellt* med samundervisningen. Sannolikt var möjligheten till statsbidrag en viktig anledning. Men husmoderskurserna illustrerar framför allt det intresse för kvinnans husliga bildning som växte sig allt starkare efter sekelskiftet, och som också ledde till bildandet av Fackskolan för huslig ekonomi i Uppsala redan 1895, till organisationer som Föreningen för rationell hushållning (1917) och Sveriges husmoderföreningars riksförbund (1919), samt under 1930- och 1940-talen även till husmorskurser i radio (Nordberg 2001). Fortfarande under hemmafruarnas decennium framför alla andra – 1950-talet – fanns på många folkhögskolor separata hushållskurser för kvinnor som byggde på en i grunden komplementär könsrollssyn.

Det bör slutligen understrykas att de allra flesta av dagens 147 folkhögskolor fortfarande arbetar efter en officiellt könsneutral princip. Liksom på 1970- och 1980-talet finns kvinnokurser som har till syfte att lyfta fram könsfrågan och ta upp ämnesområden som särskilt berör kvinnors livsförhållanden. Förutom på ett fåtal ställen, som exempelvis LO:s folkhögskola på Långholmen i Stockholm som har korttidsutbildade kvinnor som sin målgrupp och därigenom ser sig själv som en kvinnofolkhögskola samt Åsa folkhögskola som har naturvetenskapligt basär med kvinnoperspektiv, handlar det dock mestadels om korta veckokurser.⁴

Studiecirkelverksamheten och studieförbunden växte fram senare än folkhögskolan, och fick därför sin utformning först inom den andra, könsblinda perioden. Den moderna studiecirkelns födelse brukar dateras till 1902 – det är alltså hundraårsjubileum i år. Studiecirkeln byggde från början på det så kallade fria självbildningsidealet, och utvecklades inom Godtemplarrörelsen av Oscar Olsson, med Ellen Key och lundafilosofen Hans Larsson som viktiga idégivare. Studiecirkeln satte boken och biblioteket i centrum för bildningsverksamheten och böckerna som använts i cirkelarbetet samlades till små bibliotek som efter hand växte till ganska omfattande boksamlingar. Studiecirkeln som metod spred sig snabbt till de övriga folkrörelsernas bildningsverksamhet, även om självbildningsidealet efter hand fick konkurrens även av andra bildningsideal.⁵ År 1912 fastslogs i en författning om stöd till studie-

cirkelbiblioteken, att de frivilligorganisationer som ville komma i åtnjutande av det nya statsbidraget måste samla sin studieverksamhet i en övergripande studieorganisation. Av den anledningen började studieförbunden växa fram – först var ABF samma år. Fram till slutet av 1940-talet bildade sedan de flesta frivilligorganisationer inom de stora folkrörelserna egna studieförbund. Alla dessa kan, med ett litet undantag som jag återkommer till, beskrivas som könsneutrala organisationer. Även idag är de totalt tio studieförbunden att betrakta som könsneutrala med hänsyn till de organisationer som står bakom dem.

Även de kommunala folkbiblioteken växte fram under den andra perioden och är officiellt könsneutrala institutioner. Såvitt jag vet finns egentligen bara ett undantag från den principen, nämligen kvinnobiblioteket i bostadsområdet Björkskatan i Luleå. Detta är en vanlig kommunal biblioteksfilial, men har samtidigt målsättningen att särskilt ”synliggöra kvinnor, kvinnors styrka och kvinnors intresseområden”. Konkret innebär detta att personalen försökt köpa in och i bibliotekslokalen framhäva litteratur inom sådana ämnesområden som man menar speciellt engagerar kvinnor: psykologi, medicin, konst och hantverk, könsrolls- och kvinnofrågor, religion, kokböcker med mera, samt att man arrangerar föreläsningar med kvinnliga föreläsare – ofta i samarbete med olika studieförbund och kvinnoföreningar. Kvinnosatsningen tycks inte hittills ha väckt några speciella reaktioner hos de manliga användarna (Strandberg 1996, s 27 ff och 67 f).

Sammanfattningsvis kan fastslås att den moderna, organiserade folkbildningen i Sverige, som i allt väsentligt byggdes upp under första halvan av 1900-talet, till sin grundstruktur formades enligt en könsneutral eller könsblind princip som med några få undantag fortfarande består. I praktiken kan man dock säga att jämlikhet i könsbemärkelse betraktats som kvinnors förmåga att på könsneutrala villkor konkurrera om de roller män utformat. Speciellt gäller detta studieförbunden och folkhögskolorna. Männerna byggde upp dessa institutioner efter sina intressen, erfarenheter och behov vilka ofta var politiskt färgade, de utformade de bildningsideal och metoder som fungerat som rättesnören – med Ellen Key som det lysande undantaget – och har därigenom indirekt haft tolkningsföreträde, när det gällt att avgöra vad som ska räknas som folkbildning. Männerna utgjorde också majoriteten av deltagarna i verksamheten under dess uppbyggnadsskede, fram till omkring 1950. Även om antalet kvinnliga deltagare i folkbildningen numera är ansenligt, liksom antalet kvinnliga administratörer och lärare, så dominerar männen fortfarande stort i ledningen för studieförbunden, som folkhögskolerektorer och i styrelsen för Folkbildningsrådet (för mera exakta siffror, se Rydbeck 2001, s 10). Folkbiblioteken skiljer sig från de övriga här – men håller samtidigt på att exkluderas ur folkbildningsbegreppet.

Reglering och professionalisering

Bakom de flesta studieförbund och många folkhögskolor fanns och finns fortfarande idag idéburna organisationer. Den traditionella bilden av folkbildningen är därför, att den drivs framåt av deltagare och ledare med ett stort personligt engagemang både för folkbildningens grundläggande idéer och för de idéer som utgör basen i den idéburna organisation där man har sin förankring. Detta är naturligtvis i en mening sant.

Men när staten började ge pengar ställdes samtidigt krav på att verksamheten skulle vara utformad enligt vissa normer. Som redan nämnts bildades studieförbunden som ett villkor just för att få statsbidrag. Bidragen utgick före 1948 främst i form av böcker, som fram till 1930 kunde väljas endast ur SÖ:s kataloger över "lämpliga" titlar. Cirkelbiblioteken fick således inte köpa vad de själva ville. Den första folkhögskolestadgan 1919 innebar bland annat att lärartjänsterna reglerades och bekostades av staten samt att undervisningens innehåll och form preciserades. Sammantaget bidrog de offentliga bidragen och villkoren som var förenade med dem till att bildningsverksamheten förändrades. Från att ha varit en fri, oreglerad verksamhet som byggde på ofta utbildade föreningsmedlemmars ideella arbete och personliga engagemang, övergick den successivt till att bli ett ganska strikt reglerat verksamhetsfält som sköttes av avlönade cirkelledare, studierektorer, ombudsmän, folkhögskollärare, folkhögskoleinspektörer, länsbildningskonsulenter, administratörer, folkbibliotekarier, biblioteksassistenter, bibliotekskonsulenter med flera. Inte minst 1948 års ändrade bidragsbestämmelser var viktiga i det sammanhanget eftersom statsbidragen till studiecirkelarna från och med nu började betalas ut som reda pengar, vilket gav organisationerna bättre möjligheter att arvoda och anställa personal. Folkbildandet blev med andra ord till yrkesverksamhet och nya utbildningar började växa fram för att försörja fältet med kvalificerad arbetskraft: den första folkbibliotekarietutbildningen startades redan 1926, blev i början av 1970-talet en yrkesutbildning på högskolenivå och omvandlades i början av 1990-talet till ett generellt akademiskt ämne i paritet med andra akademiska ämnen. Behörighetsregler för folkhögskollärarna kom tidigt och ledde 1970 till inrättandet av en speciell folkhögskollärarytutbildning vid Linköpings universitet.

Fackliga organisationer samt en rad intresse- och stödorganisationer växte också fram inom folkbildningsområdet, exempelvis Svenska folkbibliotekarietföreningen 1938 (som numera uppgått i DIK-förbundet inom SACO). Svenska folkhögskolans lärarförbund tillkom redan 1902 och 1965 bildades även en elevfacklig organisation: Sveriges folkhögskoleelevers förbund.

Fackliga avtal för cirkelledare inom samtliga studieförbund slöts också i mitten av 1970-talet (Johansson 1986, s 288 ff, Burius 1991 och Vestlund 1996, särskilt s 238 ff).

Sammantaget skulle man kunna säga att folkbildningen successivt under 1900-talet har genomgått en process som innebär att den reglerats och professionaliserats i takt med att bidragsberoendet växt. Hur pass "fri" den organiserade folkbildningen är idag är därför en relevant fråga. Vad denna professionalisering betytt för verksamheten ur ett könsperspektiv och hur den påverkat kvinnornas positioner inom folkbildningen vet vi fortfarande förhållandevis lite om, speciellt när det gäller studieförbunden och folkhögskolorna. Det förefaller dock som om andelen kvinnliga folkhögskollärare ökat under de sista decennierna, och andelen kvinnliga cirkelledare har länge varit hög, vilket sammantaget skulle kunna vara ett tecken på att folkbildningen följer samma feminiseringstrend som finns inom skolvärlden generellt.

Inom folkbibliotekariekåren har kvinnornas dominans varit stor ända sedan 1920-talet. Folkbibliotekarieyrket har de facto kommit att bli ett av våra tydligaste kvinnoyrken. Uppenbarligen fanns uppfattningen att bibliotekarieyrket var lämpligt för kvinnor redan då folkbiblioteksrörelsen nådde Sverige. De nya public libraries som växte fram under senare delen av 1800-talet i USA, och som Valfrid Palmgren 1907 för dit för att studera och inspireras av, blev en ny försörjningsmöjlighet för tidens ogifta medelklasskvinnor. Många av folkbibliotekens låntagare har alltid varit barn, och sannolikt betraktades därför inte steget som så långt mellan bibliotekarieyrket och ett annat av tidens kvinnoyrken – läraryrket. Sannolikt är det också här som den fortfarande idag gängse bilden av bibliotekarien som en otrevlig och oattraktiv, snipig, glasögonförsedd, medelålders, ogift kvinna med knut i nacken ursprungligen har sina rötter – denna bild är uppenbarligen väl förankrad även i USA, och man hittar den såväl i skönlitteraturen och de tecknade serierna som i TV, film och reklam (Widenberg 2000).

I Sverige hade kvinnors ökade möjligheter att ta studentexamen och bedriva akademiska studier lett till att det under slutet av 1920-talet för första gången fanns en större grupp akademiskt utbildade kvinnor. Dessa var en outnyttjad men kvalificerad arbetskraftsreserv och utgjorde redan från början merparten av eleverna vid den nyinrättade utbildningen vid statens biblioteksskola, trots att akademiska studier inte infördes som officiellt förkunskapskrav förrän 1943. De nyutexaminerade folkbibliotekarierna fick i de flesta fall hålla till godo med deltidsanställningar utan karriärmöjligheter, eftersom de flesta kommuner var för små för att finansiera heltidstjänster på folkbiblioteken före de stora kommunsammanslagningarna – något som för övrigt 1952 ledde till bildandet av Sveriges enda fackliga organisation för enbart deltidsanställda: Riksföreningen för deltidsanställda folkbib-

liotekarier. Fortfarande i början av 1990-talet var andelen deltidsarbetande folkbibliotekarier såpass hög som cirka 40 procent. Yrket fick härigenom låg attraktionskraft hos männen, och samtidigt blev lönen låg. Folkbibliotekarieryrket blev, som flera andra kvinnoyrken, ett kall (Hamrén 1999, s 14 ff, 20 ff och 35 ff samt Thomas 1991, särskilt s 141).

Under 1920- och 1930-talet hade många studiecirkelbibliotek inom folk-rörelserna växt såpass, att de började upplevas som alltför krävande att sköta. Samtidigt efterlystes från statligt håll en centralisering av folkbiblioteksverksamheten och lösningen blev då att man på många håll (tidigast inom ABF) började överlåta sina studiecirkelbibliotek på de kommunala folkbiblioteken, en process som inte var helt avslutad förrän omkring 1970. Så länge folkrörelserna hade ansvar för verksamheten var biblioteksföreståndaren oftast en man – fortfarande 1945 fanns exempelvis 1 500 manliga biblioteksföreståndare inom ABF mot endast 107 kvinnliga, och inom Godtemplarrörelsen 1 292 manliga men endast 213 kvinnliga (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna* 1946, s 49). När så cirkelbiblioteken uppgick i de kommunala biblioteken och bibliotekariesysslan från att vara ett ideellt arbete övergick till att bli ett kommunalt avlönat yrke, betydde det att de akademiskt utbildade kvinnliga bibliotekarierna tog över medan rörelsernas biblioteksengagerade män försvann eller fick nöja sig med mera okvalificerade uppgifter. Det är självklart att detta måste ha upplevts som svårsmält av många, inte minst med tanke på att studiecirkelverksamheten ursprungligen byggts upp som en alternativ bildningsväg, delvis i motsättning till den statliga högre utbildningen. Att de nya universitetsutbildade experterna dessutom var kvinnor kan inte ha gjort saken lättare.

Bland dagens folkbibliotekarier är folkbildningsbegreppet fortfarande levande, även om det finns studier som visar att man inte längre vill beskriva verksamheten som folkbildning på samma självklara sätt som äldre generationer gjort (Klasson 1997, Zetterlund 1997 och Norefors 2002). Sannolikt finns flera förklaringar till det. Men folkbibliotekariernas ambitioner att söka öka läsandet av vad de ansett som "god" litteratur (vilket ofta varit synonymt med en borgerlig litterär kanon) samtidigt som de länge ställt sig kallsinniga till så kallad "populärlitteratur" har inte alltid uppskattats av användarna, som ibland betraktat detta snarare som ett uttryck för fostran eller disciplinering uppifrån, än som folkbildning i positiv mening. Användarna har med andra ord känt sig reducerade till objekt och inte tyckt att de själva fått definiera sina behov i sann folkbildningsanda. Möjligen är detta också en viktig förklaring till varför den ovan omtalade negativa bilden av bibliotekarien som en otrevlig, snipig tant fortlevt och än idag tycks vara så djupt rotad. Dagens unga folkbibliotekarier vill inte i sin roll som läsfrämjare

framstå som disciplinerande. Samtidigt har folkbibliotekens funktion som informationscentraler blivit allt viktigare i takt med utbyggnaden av högskolan, kommunal vuxenutbildning och kunskapslyft, och som en konsekvens av att ungdomsskolan arbetar alltmera probleminriktat. En viktig uppgift för folkbiblioteken har blivit att förse studerande av olika kategorier med den information och den litteratur de behöver för sina studier. Det tycks därför som om begreppet livslångt lärande av en del folkbibliotekarier upplevs som en modernare och adekvatare beteckning för vad man idag ser som sin uppgift att stödja, än begreppet folkbildning. Om denna förändring även kommer att inverka på allmänhetens bild av den kvinnliga folkbibliotekarien återstår att se.

Kvinnlig särorganisering

Vilka exempel har då funnits i folkbildningens historia på, att kvinnor inte funnit sig tillrätta och accepterat ett inordnande i en officiellt könsneutral men manligt präglad och styrd organisation, utan istället försökt särorganisera sig på egna villkor och bygga upp bildningsorganisationer och -institutioner riktade enbart till kvinnor? Och hur har i så fall sådana initiativ bemötts? Tittar vi på folkhögskolan, så fanns under de allra första åren i slutet av 1860-talet och under 1870-talet sammanlagt minst åtta självständiga kvinnofolkhögskolor. Tyvärr vet vi idag inte så mycket om hur verksamheten på dessa skolor närmare såg ut. De blev dock förhållandevis kortlivade och ett grundläggande problem tycks ha varit att hitta finansärer (Larsson 1997, s 98 ff). Intresset för att kvinnor bildade sig på egna villkor var uppenbarligen ganska svagt, trots att skolorna ideologiskt sett knappast utmanade tidens komplementära könsrollsyn.

Det dröjde sedan hundra år innan den nya kvinnofolkhögskolan i Göteborg kunde bildas. Att redan de trevande försöken på 1970-talet uppfattades mycket provocerande illustrerar Lilian Hultins beskrivning av hur en uppretad grupp manliga folkhögskolestudenter trängdes utanför dörren, skrek och väsnades för att störa en kvinnolunch som pågick vid Göteborgs folkhögskola 1978 med syftet att diskutera kvinnokurser (Kvinnofolkhögskolans webbsida: www.kvinno.fhsk.se/lilian1.html). Både namnet Kvinno-folkhögskolan och själva verksamheten har också av många uppfattats som ytterst provocerande, konstaterar Berit Larsson som själv var med och grundade skolan och är verksam där som lärare. Att kalla skolan **Kvinnofolhögskolan** innebar att peka på den manliga norm som låg bakom föreställningen om ett universellt medborgarskap. Detta uppfattades som provocativt och medförde:

en del repressiva konsekvenser för skolan och dess deltagare. [...] Att vi utpekade könsskillnad och könsmaktordning redan i skolans egennamn, renderade oss till en början en klar plats i skolvärldens periferi. Institutionens kompetens, kvalitet och vederhäftighet ifrågasattes från andra myndigheter eller institutioner på ett häpnadsväckande sätt (Larsson 2001, s 195).

Det har emellertid under 1900-talet funnits andra bildningsinitiativ som riktat sig enbart till kvinnor, med målsättningar som i viss mån kan jämföras med folkhögskolerörelsens. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad bildades 1925 – dock med den uttryckliga ambitionen att vara något annat än en vanlig folkhögskola, en **medborgarskola** som inte bara inriktades specifikt mot kvinnor utan också i undervisningen utgick från kvinnors erfarenheter i vid bemärkelse och hade till syfte att ge dem kunskap och kompetens nog att våga utnyttja sin nyvunna rätt till samhällsinflytande. Intressant här är att grundarinnorna medvetet avstod från folkhögskolebeteckningen – uppenbarligen betraktades den som begränsande – och främst valde att sätta in verksamheten i en kvinnorörelsehistorisk kontext. Valet innebar att man stod friare i förhållande till folkbildningsbegreppet och kunde utforma verksamheten på det sätt man önskade. Det innebar också att man aldrig sökte eller fick några offentliga bidrag till verksamheten, som finansierades helt och hållet genom deltagaravgifter och grundarinnornas privata resurser. Någon större reaktion tycks inte fogelstadkvinnornas initiativ ha framkallat i samtiden, och Lena Eskilsson konstaterar att de ideal som man här sökte förmedla utgjorde ”ett alternativ som aldrig blev något annat än en liten slingrande stig som snart glömdes bort och växte igen” (Eskilsson 1991 s 145 ff, 157 ff och s 211).

Intresset för kvinnors husliga bildning vann insteg även inom Fredrika Bremerförbundet, och organisationen startade därför två egna lanthushållningsseminarier, i Rimforsa 1907 och i Båstad 1916 (samt 1917 även en skola för kvinnlig yrkesutbildning). Husmodersideologins vision var att skapa en kompetent, rationell och teknikbejakande husmoder, och detta betraktades inte som något som stod i motsättning till frigörelseprojektet, menar Ulla Manns. Den rationella husmodern blev istället successivt till ett nytt kvinnoideal, en modell för den moderna kvinnan (Manns 1997, s 204 ff. Se även Hirdman 1992 och Nordberg 2001). Huruvida verksamheten på Fredrika Bremerförbundets lanthushållningsseminarier på något avgörande sätt skilde sig från husmoderskurserna vid folkhögskolorna under samma tid är oklart, liksom om organisationen fick offentliga bidrag till denna verksamhet.

Även studiecirkelfrågan var aktuell inom kvinnoorganisationerna och efter den inventering som företogs 1945 av Kommittén för utredning av

kvinnorganisationernas bildningsarbete fastslog utredarna Hulda Flood, Etti Widhe och Astrid Westergren, att utredningen visat att "kvinnorna inom sina organisationer bedriver ett omfattande studiearbete, oftast under ganska svåra förhållanden, beroende på otillräckliga ekonomiska resurser och brist på utbildade ledare". Man beklagade vidare att kvinnorna hade så litet inflytande i utformandet av det allmänna bildningsarbetet och konstaterade att endast manliga synpunkter fått göra sig gällande vid översyner av detta (*Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna* 1946, s 5 f).

Det är rimligt att anta att kommitténs rapport tillkommit med syftet att påverka den utredning som vid denna tid arbetade med en översyn av det statliga stödet till folkbildningen. Utredningen resulterade i 1947 års författning som innebar stora förändringar i statsbidragssystemet till studiecirkelverksamheten. För det första vidgades bildningsbegreppet betydligt. Tidigare hade staten endast stött "boklig" bildning. Nu jämfördes den praktisk-estetiska verksamheten. Det totala anslaget höjdes också mycket kraftigt och utbetalades, vilket redan nämnts, från och med nu som pengar direkt till cirkulärerna, istället för som tidigare i form av böcker till cirkelbiblioteken. På SÖ inrättades en speciell folkbildningsrotel och en folkbildningsnämnd, som hade till uppgift att övervaka verksamheten både inom folkhögskola, folkbibliotek och studieförbund och att fördela anslagen (Vestlund 1996, s 150 ff).

De nya generösa bidragsreglerna fick till följd att ytterligare organisationer ville bilda studieförbund. Bland andra gällde detta några av de stora kvinnoorganisationerna. Villkoret för att ansökan skulle bifallas av Statens folkbildningsnämnd var dock att studie- och bildningsarbetet utgjorde en central del av moderorganisationens verksamhet. Detta var ett argument som användes mot Fredrika Bremerförbundet, Sveriges husmodersföreningars riksförbund och Riksförbundet Sveriges lottakärer. Nämndens 35 män och 1 kvinna ansåg inte att kvinnoorganisationerna var tillräckligt studieinriktade, trots vad som redovisats i den ovan nämnda utredningen om deras bildningsarbete. Nämnden var också negativ till kvinnlig särorganisering, speciellt om olika ideologiska ståndpunkter inom kvinnoorganisationerna ledde till bildandet av *flera* kvinnliga studieförbund (Leander 1948).

Konsekvensen blev, att det aldrig bildades några studieförbund med rötterna inom kvinnorörelsen och därigenom har vi aldrig fått några studieförbund som byggt på kvinnlig särorganisering. Också den organiserade folkbildningen har med andra ord omfattats av den princip om heteronormativitet, som Maud Eduards tillskriver den etablerade demokratin generellt (Eduards 2002, s 78). Lottarörelsen utgör undantaget som bekräftar regeln, för organisationen hade faktiskt hunnit bilda sitt studieförbund redan 1946.⁶ Verksamheten blev dock ytterst kortlivad just på grund av att man sedan inte fick några statsbidrag. Lottarörelsen gick långt senare, under 1970-talet, in

som medlem i Sveriges kyrkliga studieförbund (numera Sensus studieförbund). Hit anslöt sig även Svenska barnmorskeförbundet, Bröstcancerföreningarnas riksorganisation samt några kyrkligt förankrade kvinnoorganisationer, exempelvis Kvinnor i svenska kyrkan. Sveriges ekumeniska kvinnoråd är dock medlem i Frikyrkliga studieförbundet.

Av övriga kvinnoorganisationer valde de politiska kvinnoförbunden redan tidigt att ansluta sig till samma studieförbund som sina moderpartier, vilket betyder att Moderatkvinnorna idag är medlemmar i Medborgarskolan, de socialdemokratiska kvinnorna i Arbetarnas Bildningsförbund (ABF) och Centerkvinnorna och Folkpartiets kvinnoförbund i Vuxenskolan. Hit hör för övrigt även LRF-kvinnorna i likhet med resten av jordbrukskooperationen i Lantbrukarnas Riksförbund. I övrigt kan nämnas att TBV (ursprungligen Tjänstemännens Bildningsverksamhet) efter hand lyckades knyta till sig ett antal fackliga organisationer med kvinnoprofil, som exempelvis Sveriges folkskolläraryrkesförbund och Svensk sjuksköterskeförening. De flesta har dock idag uppgått i andra fackliga organisationer. Den kvinnliga nykterhetsorganisationen Vita bandet anslöt sig 1948 till Godtemplarordens studieförbund och ingår numera i Nykterhetsrörelsens Bildningsverksamhet (NBV).

Fredrika Bremerförbundet gick aldrig in som medlem i något studieförbund, och sköter alltjämt idag sin studieverksamhet på egen hand. Inte heller Sveriges husmodersföreningars riksförbund, numera Husmodersförbundet Hem och samhälle, är medlem, även om man sedan lång tid har ett samarbetsavtal med Folkuniversitetet. Bland de många andra kvinnoorganisationer som aldrig anslutit sig till något av de könsblandade studieförbunden kan nämnas hela den kvinnliga fredsrörelsen, baptisternas, metodisternas samt de svenska katolikernas kvinnoförbund, bilkäristerna, hela 1970-talets kvinnorörelse, Amningshjälpen, ett flertal kvinnliga invandrarorganisationer samt många fackliga organisationer och yrkesföreningar med kvinnoprofil. Även kvinnojourernas riksorganisationer har valt att stå utanför.⁷

Det faktum att kvinnoorganisationerna tvingades inordna sig under den manliga norm som sa att folkbildningen skulle bygga på principen om könsblandade institutioner, har inneburit två saker. För det första har kvinnors möjligheter varit små att påverka och styra verksamheten åt ett håll som *inte* överensstämmer med männens önskemål, inom dessa blandade men manligt styrda institutioner. Kvinnornas reella handlingsutrymme har i det avseendet varit litet. För det andra har alternativa strategier som utvecklats för att tillgodose behov som inte inordnats under de etablerade folkbildningsinstitutionernas paraplyn per definition inte räknats som folkbildning. Detta har i sin tur inneburit dels att de osynliggjorts, dels fått verka under betydligt tuffare ekonomiska omständigheter än annars – men samtidigt lättare kunnat värna om en ”fri” folkbildning i bemärkelsen fri från styr-

ning utifrån. Av redovisningen ovan framgår, att kvinnoorganisationerna i stor utsträckning har valt att stå utanför den organiserade folkbildningen och de har därigenom slagit vakt om sin rätt till kvinnlig särorganisering även i bildningsarbetet. Kvinnofolkshögskolan är ett av de få exemplen som finns på att kvinnor sökt driva en sådan linje *innanför* ramarna till den organiserade folkbildningen. Skolan har dock ifrågasatts och uppenbarligen av många upplevts som *mycket* provocerande.

Institution eller intention?

Naturligtvis är det av stor vikt att vi har en forskning som tagit till sin uppgift att studera de verksamheter som av staten givits beteckningen folkbildning, och som också fått och får avsevärda statsbidrag för detta. Och det måste återigen understrykas, att kvinnornas andel i den organiserade folkbildningen ju faktiskt är mycket stor och har varit så det senaste halvsekle. Det som blev avgörande för att kvinnorna på bred front skulle engagera sig i studiecirkelarbetet var möjligheterna 1948 till statsbidrag för de praktisk-estetiska cirkelarna. De nya bidragsreglerna ledde till en snabbt växande flora av praktiska cirklar – inte minst inom det textila området – vilka attraherade kvinnorna i betydligt högre utsträckning än de teoretiskt inriktade cirkelarna tidigare gjort. Kvinnors val av ämnesområden förefaller ha breddats successivt under de senaste decennierna. Men deras engagemang har i hög utsträckning varit inriktat just på de textila hantverkscirkelarna och andra ämnesområden som haft en nära anknytning till husmodersrollen. Oftast blev de textila hantverkscirkelarna enkönade miljöer och de har, enligt Louise Waldén, i praktiken utgjort en förlängning av den traditionella syjuntan eller syföreningen, där kvinnor på gränsen mellan privat och offentligt kunnat komma samman utan män under förevändning att de utträttat något ”nyttigt”, samtidigt som de haft möjlighet att diskutera och utbyta kvinnoerfarenheter. Detta ser hon som en viktig förklaring till deras stora popularitet (Waldén 1994, s 123 ff och Waldén 1997, s 182 ff). Man skulle kunna säga att både den moderna folkhögskolans husmoderskurser och de textila hantverkscirkelarna i praktiken fungerat som öar av kvinnlig särorganisering inom de könsblinda, blandade folkbildningsinstitutionerna, ett ställe där deltagarna kunnat få utlopp för sin skaparkraft fjärran från männens övervakande blickar, samtidigt som de fått sin kvinnliga identitet bekräftad i enlighet med ett kvinnoideal som burit tydliga spår av Ellen Keys tankar kring köns komplementaritet och stämt väl överens med det husmodersideal som blev tongivande inte minst inom arbetarrörelsen åtminstone fram till 1960-talet (Hirdman 1992). Med tanke på att den organiserade

folkbildningen måste sägas ha tillkommit inom ramen för socialdemokratiens projekt om det moderna välfärdssamhället, så är detta knappast förvånande. Men någon utmaning mot den rådande könsmaktordningen utgjorde folkhögskolornas husmoderskurser eller studieförbundens enkönade textila hantverkscirklar knappast och i det avseendet har verksamheten inte fungerat emancipatoriskt.

Det faktum att så många kvinnoorganisationer och kvinnliga bildningsinitiativ faktiskt valt och fortfarande väljer att ställa sig utanför den organiserade folkbildningen gör, att det statsbidrags- och institutionsbaserade folkbildningsbegreppet fungerar dåligt som utgångspunkt för ett mera övergripande studium av kvinnornas insatser och engagemang i bildningsarbetet. Inom de stora könsneutrala folkrörelserna har kvinnornas arbete dessutom ofta ägnats åt rörelsens barn. Men eftersom barnen utdefinierats ur detta snäva folkbildningsbegrepp har sådana insatser inte räknats som folkbildning.

En könsproblematiserande folkbildningsforskning som också tydliggör kvinnornas insatser och engagemang i det fria bildningsarbetet kräver därför ett vidgat folkbildningsbegrepp. En väg att gå är att fokusera på *intentionen* istället för institutionen, och definiera folkbildning som sådan verksamhet som organiseras och bedrivs med en bildande ambition. Denna förvisso mycket vida definition leder till en folkbildningsforskning som inte specifikt intresserar sig bara för de verksamheter som bedrivits eller bedrivs inom de etablerade institutionerna, utan är av mera gränsöverskridande karaktär och fokuserar på både vilka strategier som människor av olika kön (eller ålder, klass och etnisk bakgrund) valt i skilda tider för att tillgodose sina behov av informellt lärande, och vilka alternativ till de traditionella folkbildningsinstitutionerna man skapat när inte dessa förmått svara mot de önskemål och behov som funnits. Att bedriva en forskning som går utöver de etablerade institutionernas verksamhet innebär således också att försöka hitta det, som kan sägas vara ett uttryck för den organiserade folkbildningens misslyckanden.

Noter

1. En sammanfattning av olika forskares diskussioner kring definitionen av folkbildningsbegreppet finns i Sundgren 1998. Se även antologin *Om folkbildningens innebörder - nio försök att fånga en företeelse* (Bergstedt & Larsson 1995) och Johansson 1986.
2. Se Folkbildningsrådets webbsida: <http://www.folkbildning.se/>. Se även översättningen "popular adult education" i den av Skolverket utgivna *Svensk-engelsk ordbok för utbildningsområdet*, 2 upplagan 1996.

3. En presentation av den befintliga folkbildningsforskningen finns i Sundgren 1998.
4. En reservation måste dock göras för att uppgiften bygger på ganska gamla siffror i Tebelius 1988. Se även Engman 2001, "Behövs kvinnofolkhögskolor?" samt Åsa folkhögskolas webbsida: www.asa.fhsk.se
5. Bernt Gustavsson urskiljer tre bildningsideal inom arbetarrörelsens bildningsverksamhet 1880-1930, nämligen Oscar Olssons fria självbildningsideal, Richard Sändlers mera instrumentellt inriktade medborgarbildningsideal och Arthur Engbergs nyhumanistiska bildningsideal. Se Gustavsson 1991.
6. Uppgiften bygger på artikelförfattarens pågående och därmed ännu ej publicerade bibliografiska arbete *Organisering efter kön. Svenska kvinnoorganisationer ca 1870-2000*. Här kommer att presenteras alla kvinnoorganisationer på riksnivå under denna tid, deras periodika, utgivna skrifter samt information om arkivsituation.
7. Studieförbundens medlemsorganisationer fram till år 1980 framgår av Andersson 1980, s 372 ff. Johansson 1986 redovisar medlemmarna i mitten av 1980-talet och på studieförbundens webbsidor framgår vilka medlemsorganisationerna är idag.

Referenser

- Andersson, Bo (1980): *Folkbildning i perspektiv. Studieförbunden 1870-2000. Organisering, etablering och profilering*. Stockholm: LT.
- Bergstedt, Bosse & Larsson, Staffan, red (1995): *Om folkbildningens innebörder: nio försök att fånga en företeelse*. Linköping: Mimer, Institutionen för pedagogik och psykologi.
- Burius, Anders (1991): Bibliotekarien på barrikaden? Folkbibliotekariernas yrkesroll i debatten under 1900-talet. I Harry Järv, red: *Bibliotekaryrket. Tradition och förändring*, s 70-93. Stockholm: Carlssons i samarbete med Statens kulturråd och Forskningsrådsnämnden (FRN).
- Eduards, Maud (2002): *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori*. Malmö: Liber.
- Engman, Kerstin (2001): Behövs kvinnofolkhögskolor? I Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck, red: *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*, s 153-169. Linköping: Mimer, Institutionen för beteendevetenskap.
- Eskilsson, Lena (1991): *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*. Stockholm: Carlssons.
- Fakta om folkbildning 2001*. Utgiven av Folkbildningsrådet. <http://www.folkbildning.se/>.
- Gustavsson, Bernt (1991): *Bildningens väg. Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Hamrén, Sofie (1999): *Folkbibliotekariékårens professionaliseringssträvanden under 1940- och 1950-talen. En undersökning av utbildning, rekrytering, arbetsmarknad och facklig organisation ur ett genusinriktat professionaliseringsperspektiv*. Uppsatser inom biblioteks- & informationsvetenskap, 41 (magisteruppsats). Uppsala universitet: Institutionen för kultur- och biblioteksstudier.
- Hirdman, Yvonne (1992): *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, s 36-142. Stockholm: Carlssons.
- Hultin, Lilian (2002): *Lärare på Kvinnofolkhögskolan berättar*. <http://www.kvinno.fhsk.se/lilian1.html>
- Johansson, Inge (1986): *För folket och genom folket. Om idéer och utvecklingslinjer i studieförbundens verksamhet*. Stockholm: Liber.
- Klasson, Maj (1997): Temat folkbibliotek, folkbildning och livslångt lärande. I *Folkbildning och bibliotek? På spaning efter spår av folkbildning och livslångt lärande i biblioteksvärlden*. Skrifter från Valfrid, 13, s 9-21. Borås: Valfrid.
- Larsson, Berit (1997): *Ljus och upplysning äfven för qvinnan. Kvinnors medborgarbildning i den svenska folkhögskolan 1868-1918*. Göteborg: Anamma.
- Larsson, Berit (2001): Könsskillnad och folkbildning. I Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck, red: *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*, s 191-207. Linköping: Mimer, Institutionen för beteendevetenskap.
- Leander, Sigfrid (1948): Bildningsarbetets bredd och djup. Aktuella funderingar i anslutning till kvinnornas folkbildningsarbete. *Tidskrift för föreläsningverksamheten*, 24(1), s 3-9. Stockholm: Folkbildningsförbundet.
- Manns, Ulla (1997): *Den sanna frigörelsen. Fredrika Bremerförbundet 1884-1921*. Eslöv: Symposion.
- Marcusdotter, Marianne (1990): *Folkbildarkvinnor. Om "folkhögskolemödrar" och folkbildarkvinnor innanför och utanför ramarna – från 1873 till nutid. Identitet och frigörelse*. Skolöverstyrelsens rapport R 90:53. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Nordberg, Karin (2001): En flitig, förnuftig, finurlig, förnöjsam, föredragsam, fredsälskande, föreningsaktiv fru och flerbarnsmor med förråden fyllda. Om husmorsfostran och medborgarbildning i radion. I Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck, red: *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*, s 63-95. Linköping: Mimer, Institutionen för beteendevetenskap.

- Norefors, Margaretha (2002): *En jämförande studie av folkbildningsbegreppet inom studieförbund och folkbibliotek idag*. Uppsatser inom biblioteks- & informationsvetenskap, 115 (kandidatuppsats). Uppsala universitet: Institutionen för ABM, estetik och kulturstudier. <http://www.abm.uu.se/upsats/upsats.asp>.
- Rydbeck, Kerstin (2001): Kvinnorna innanför och utanför ramarna. Om folkbildningsbegreppet och könsperspektivet. I Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck, red: *Folkbildning och genus – det glömda perspektivet*, s 9-48. Linköping: Mimer, Institutionen för beteendevetenskap.
- Strandberg, Åsa (1996): – *Jag älskar att vara kvinna! Eller, vad är det för kvinnligt med Kvinnobiblioteket?* Småtryck från Valfrid, 11. Borås: Valfrid.
- Studieverksamheten inom kvinnoorganisationerna* (1946): Rapport sammanställd av Etti Widhe och utgiven av Kommittén för utredning av kvinnoorganisationernas bildningsarbete. Stockholm: Kooperativa förbundet.
- Sundgren, Gunnar (1998): *Folkbildningsforskning – en kunskapsöversikt. Om forskningsfältets historiska bakgrund, nuläge och framtid*. Del 1. Stockholm: Folkbildningsrådet.
- Svensk-engelsk ordbok för utbildningsområdet* (1996): 2 upplagan, utgiven av Skolverket i samarbete med Engelska institutionen vid Stockholms universitet. Stockholm: Verket för högskoleservice.
- Tebelius, Ulla (1988): *Om kvinnor och män i folkbildningen*. Publikation inom ramen för Skolöverstyrelsens KVINNO-projekt, RAPP 105:88:14. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Thomas, Barbro (1991): Status efter lön och kön. I Harry Järv, red: *Bibliotekarieyrket. Tradition och förändring*, s 135-147. Stockholm: Carlssons i samarbete med Statens kulturråd och Forskningsrådsnämnden (FRN).
- Waldén, Louise (1994): *Handen och anden. De textila cirklarnas hemligheter*. Stockholm: Carlssons.
- Waldén, Louise (1997): Vad konstituerar maktlöshet? – läsövning i textilens text. I Ingrid Hagman, red: *Mot halva makten – elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd*, s 177-193. Rapport till Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män. SOU 1997:113. Stockholm: Fritzes.
- Vestlund, Gösta (1996): *Folkuppfostran, folkupplysning, folkbildning. Det svenska folkets bildningshistoria – en översikt*. Stockholm: Brevskolan.

- Widenberg, Anette (2000): ***Snipig tant eller lärdomsgigant? En genusteoretisk studie av kvinnliga och manliga bibliotekarier i skönlitteraturens värld.*** Uppsatser inom biblioteks- & informationsvetenskap, 77 (kandidatuppsats). Uppsala universitet: Institutionen för ABM, estetik och kulturstudier.
<http://www.abm.uu.se/upsats/upsats.asp>.
- Zetterlund, Angela (1997): Om folkbildningens roll i biblioteksvärlden. I ***Folkbildning och bibliotek? På spaning efter spår av folkbildning och livslångt lärande i biblioteksvärlden.*** Skrifter från Valfrid, 13, s 26-47. Borås: Valfrid.